

УДК 338.48: 908 (477.82)

Жук О.М., к.і.н., доцент

Тищук І.В., здобувач

Луцький національний технічний університет

ТУРИСТИЧНИЙ МАРШРУТ ІСТОРИЧНИМ ЛУЦЬКОМ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена формуванню туристичного маршруту містом Луцьком ХІХ ст. на основі аналізу його історико-культурного розвитку в складі Російської імперії. Розкривається характеристика демографічного складу населення, забудови та стану історико-архітектурних пам'яток міста Луцька ХІХ ст.

Ключові слова: Луцьк, історичні пам'ятки, церкви, забудова, культові споруди, православні храми, історико-культурний розвиток міста.

Zhuk O., Tyshchuk I.

TOURIST ROUTE BY HISTORICAL LUTSK OF XIX CENTURY

The article is sanctified to forming of tourist route by a city Lutsk XIX century on the basis of analysis of him historical and cultural development in composition of the Russian empire. Description of demographic composition of population, building and state of historical and architectural sights of Lutsk of XIX century.

Keywords: Lutsk, historical sights, churches, building, cult building, Orthodox temples, historical and cultural development of city.

Жук О.М., Тыщук И.В.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ МАРШРУТ ИСТОРИЧЕСКИМ ЛУЦКОМ ХІХ ВЕКА

Статья посвящена формированию туристического маршрута по городу Луцку ХІХ в. на основе анализа его историко-культурного развития в составе Российской империи. Раскрывается характеристика демографического состава населения, застройки и состояния историко-архитектурных объектов города Луцка ХІХ в.

Ключевые слова: Луцк, исторические объекты, церкви, застройка, культовые сооружения, православные храмы, историко-культурное развитие города.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Вивчення і висвітлення історичного розвитку та історичної топографії міста – справа надто важлива і актуальна, оскільки це дає можливість для складання туристично-краєзнавчих маршрутів різними історичними епохами міста, сприяє формуванню історичної пам'яті та культури.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Вивчення історії міста Луцька започаткували ще російські дослідники Левицкий О. [1], Батюшков П. [2], Орда Л. [3]. Комплексне вивчення історії та архітектури світських і культових споруд м. Луцька було вперше представлене в роботі Маслова Л. [4]. В кінці ХХ ст. були представлені систематизовані дослідження історико-архітектурного розвитку міста Луцька, викладені в окремих наукових розробках (Колосок Б. [5], Сайчук Б. [6], Троневиц П. [7]). Важливим історико-краєзнавчим дослідженням для вивчення історії міста складання туристичних маршрутів є довідково-інформаційне видання Пясецького В та Мандзюка Ф. «Вулиці і майдани міста» [8].

Цілі статті. Метою статті є створення віртуального маршруту містом Луцьком ХІХ ст., давши характеристику демографічного складу населення, територіального розвитку, історико-архітектурних пам'яток та культових споруд означеного періоду.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі комплексного вивчення різних категорій джерел створено цілісне дослідження історико-культурного розвитку Луцька у XIX ст., що складатиме змістову основу для формування туристично-екскурсійного маршруту.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Внаслідок третього поділу Польщі у 1795 р. Західна Волинь увійшла до складу Російської імперії. Луцьк став повітовим центром новоутвореного Волинського намісництва, а через два роки – Волинської губернії. У 1858 р. в Луцьку проживало 6362 чол., а 1897 р. – за даними всеросійського перепису – 15804 чол. [9, с. 43]. Становий склад населення характеризувався такими даними: дворян – 1075 чол. (майже 7 % загальної кількості населення), осіб духовного стану – 56, купців – 164, міщан – 10393, селян – 3839, іноземних підданих – 137, осіб інших станів – 140 чол.

Як відомо з документів, 1838 р. у Луцьку налічувалось 32 кам'яних і 413 дерев'яних будинки, а в 1864 р. – 37 цегляних і 419 дерев'яних будинки [10, с. 7]. Дві вулиці із 21 і дві площі із чотирьох були вимощені деревом.

В XIX ст. у Луцьку відбулося декілька пожеж, найбільшими з яких були пожежі 1803 і 1845 років. А 1845 р. був взагалі фатальним для міста. Наприкінці березня – початку квітня небувала повінь підняла більше сотні будинків лучан, поруйнувала багато дворових споруд [1, с. 82-83]. Ще не встигли лучани оправитись від цієї біди, як в травні величезна пожежа поглинула 215 дерев'яних та 44 цегляних будинки міста і 111 крамниць. Наступного місяця згоріло ще 30 будинків і торгових закладів [2, с. 235]. Причому від стихії найбільше постраждала острівна частина міста з костелами, монастирями й церквами. Дослідник XIX ст. Л. Орда причинами пожеж вважав велику скупченість населення, яке вимушене було тіснитись на невеликому острові, і побудову будинків з дерева через відсутність поблизу каміння [3, с. 2].

У 40-х роках у Луцьку бував польський письменник і художник Ю.І. Крашевський. Збереглися його живописні полотна, на яких зображений Луцький замок. Одне із них подає панораму Луцького замку і Старого міста, яким його побачив Ю. Крашевський у 1844 р.: «Старий Луцьк історичний переді мною, але який бідний, нужденний! Мізерні будиночки дерев'яні, закоптілі корчми єврейські, на один день винесені на скору руку; серед них задимлені стовпи спалених селянських обійсть; вулиця дошками дірявими вимощена замість бруку – ось що насамперед побачили, а потім небагато чого іншого. Луцьк має своє прислів'я, яке в ньому народилось і зображає його занепад: «А в тому Луцьку – все не по-людськи, кругом – вода, а в середині біда»» [9, с. 52].

Видатною подією, яка великою мірою пожвавила громадсько-політичне і культурне життя Луцька, було проживання наприкінці 70 – початку 80-х років родини Косачів. Навесні 1879 р. до Луцька переїхала вся сім'я Косачів. «Оселилася наша родина в Луцьку одразу після приїзду в першому костьольному домі, тобто в мурованому домі поруч з кафедрою на Кафедральній чи Костьольній вулиці недалеко від замку», – згадувала сестра Лесі Українки О.П. Кривенюк. – У цьому домі ми жили менше, ніж рік, а тоді перебралися до оселі в садибі над самою річкою» [10, с. 7].

Важливо відзначити, як змінився стан історичних та культових пам'яток міста Луцька в період його перебування у складі Російської імперії. Найстарішою пам'яткою Старого Луцька є замок Любарта, розташований у східній частині Луцька. Він був оточений з південної сторони штучним ровом, в який запускалась вода з річки Стир, а з інших сторін – болотом і рукавом, що називався Малий Глушець і протікав під стіною замка з р. Стир в р. Глушець. В XIX ст. в замковому дворі знаходились повітова скарбниця, належна військовому відомству, казарми, міська Управа, пожежна частина. Луцький замок остаточно позбувся адміністративних, судових і релігійних функцій, які

він більшою чи меншою мірою виконував протягом віків. Як свідчать документи, в 1842 р. місто вже вважало себе власником Замку [7, с. 149].

У 1850-х роках, щоб уникнути клопотів і витрат, пов'язаних із консервацією замку, російський уряд постановив його розібрати і продати на цеглу, але через те, що ціна цієї роботи була вищою від ціни цегли у продажу, справа не просувалась, і розбирання замку розпочали лише в 1863 р. Коли розібрали вже частину південної стіни, Луцьк відвідав генерал-губернатор Дундуков-Корсаков і його заходами вдалося зберегти цю цінну історичну пам'ятку від знищення. В 1890 р., коли в Луцьк мав приїхати Олександр III, із в'їзної вежі розібрали Аттику з огляду на безпеку (щоб не завалилась) високопоставленого гостя.

XIX ст. вписує нову сторінку в історію церкви Іоанна Богослова, що стояла посеред Верхнього замку і була споруджена в XII-XIII ст. У 1778 р. за ініціативою єпископа С. Рудницького, за рік до його смерті, церкву розібрали з тим, щоб збудувати нову, більш простору. Стіни нової церкви у стилі рококо звели лише на три лікті від землі (міра довжини приблизно 46-62 см). Вони так і незакінчені простояли до 1840 р., коли за наказом російського уряду були розібрані і продані на будівництво військового шпиталю в селищі Красне біля Луцька [11, с. 159]. Восени 1855 р. професор Київського Університету М.Д. Іванішев на кошти археографічної комісії провів перші археологічні дослідження в склепіннях церкви з метою віднайдення князівських поховань, адже за свідченнями писемних джерел XVI ст. у церкві знаходились гробниці князя Любарта та «змерлих великих князів руських» [10, с. 15]. Проте йому вдалось відкрити лише крипту новозакладеного в 1776 р. храму, що встановив під час розкопок наступного року завідуючий музеєм мистецтв і старовини цього ж університету Я. Волошинський. Він переніс свої дослідження на територію старого храму, де знайшов поховання в давній мурованій гробниці, яке, за його припущенням, могло належати князю Любарту. Дослідження цього поховання в 1989 р. Б. Сайчуком показали, що воно відноситься до першої чверті XIII ст., тобто ще до монгольського часу, і, ймовірно, належало Ізяславу Інгваровичу [7, с. 150-151]. Це святе місце знаходилось в повному занедбанні до 1892 р., коли до 11 квітня, дня святкування 900-річчя запровадження православної кафедри на Волині, Луцьке братство вирішило обгородити невеликими ґратами вівтарну частину і поставити хрест на місці церкви Іоанна Богослова [11, с. 159].

Важливою культурною пам'яткою була церква Св. Дмитра, збудована на східній стороні Окольного замку на початку XII ст. В 1845 р. ця церква згоріла, а руїни стін, на яких ще виднілися значні рештки орнаментів і стінних образів, простояли до 1893 р., відколи були повністю розібраними [4, с. 18].

Після третього поділу Польщі поширенню католицизму на Волині було покладено край. Поступово закриваються або переобладнуються католицькі костели і монастирі, почалося цілеспрямоване нищення характерних ознак цих споруд, уніатські церкви ставали православними.

В 1795 р. соборним православним храмом стала церква Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього, яка була заснована приблизно в 1619 р. В 1803 р. під час великої пожежі в місті згорів дах церкви, постраждали келії. Але церковна влада не подумала відбудувати спалену церкву. Навпаки, з метою безпеки від падіння розвалин, постановила її розібрати. Поки відбували тривалі торги з євреєм Сорокою, у квітні 1858 р. завалилась головна баня церкви. Зрештою влітку 1864 р. заключили з ним контракт про розбір будівлі протягом двох років за зовсім малу ціну – 514 крб. 20 коп. на користь Луцької Соборної церкви [3, с. 18]. Авраам Сорока швидко розібрав церкву, за винятком вівтарної частини, тому що в той час до Луцька прибув київський генерал-губернатор Аненков, який, довідавшись, що розбирають стару, багату на традиції церкву, наказав припинити розбір. З вцілілого від загальної розрухи вівтаря було запропоновано зробити каплицю, яка й була урочисто освячена 14 вересня 1888

року. На церемонії були присутні Волинський губернатор і члени знову відродженого у 1871 р. братства, які вирішили заново відновити церкву. Для реалізації цієї мети братство одержало державну позику в сумі 3 тис. крб. Нова церква, перероблена з вівтарної частини була освячена єпископом Волинським і Житомирським Модестом 26 серпня 1890 р. На другий день церкву відвідав імператор Олександр III з імператрицею та членами сімейства, в тому числі і спадкоємцем престолу Миколою Олександровичем [12, с. 127]. В пам'ять про відвідини церкви імператором в стіні, з правої сторони церкви була встановлена меморіальна дошка.

У 1803 р., після знищення пожежею Хрестовоздвиженської церкви, кафедральним православним собором Луцька стала Покровська церква, заснована в XIII – початку XVI ст. Але її тодішній вигляд був далеким від ідеального. Як свідчать документи, Покровська церква «залишалась в жалюгідному вигляді: без куполу, зі старим дахом». Підтвердженням цього є відомості українського історика XIX ст., дослідника О. Левицького: «Собор було тимчасово поміщено у Покровську церкву – тісну, вбогу, побудовану за зразком уніатських церков, яка стояла у низькому місці і була закрита єврейськими будиночками» [13, с. 100].

Статус соборної зумовив швидкий розвиток Покровської церкви. На кошти, виділені російською владою, храм реставрувався. Його прикрасили двома фасадними фронтонами класичного вигляду, а також новим куполом. У 1831 р був проведений черговий ґрунтовний ремонт храму. Однак, у 1845 р., внаслідок пожежі, згорів дах і три куполи церкви, і був знову проведений ремонт. В першій половині 1860-х років архітектурний ансамбль церкви був доповнений двома шальковидними маківками по краях покрівлі. У 1873-1875 рр. розгорнулися чергові роботи по перебудові храму. Вони проводились у руслі політики російського самодержавства і Російської православної церкви, спрямованої на посилення за допомогою церковного будівництва свого політичного та духовного впливу на теренах південно-західних і західних країв імперії. В ході реконструкції з використанням цегли розібраної Хрестовоздвиженської церкви основну будівлю Покровської церкви було розширено на захід за рахунок прибудови бабинця з дзвіницею. Зовні її прикрасили декоративними цибулястими куполами-маківками на російський зразок. Перебудова значно змінила вигляд Покровської церкви, яка стала більше нагадувати російські, а не волинські храми [13, с. 101].

Соборною Покровська церква залишалась до 1880 року. Коли статус кафедрального православного собору було передано церковній споруді перебудованого колишнього бернардинського костелу, відомої сьогодні як Свято-Троїцький собор, Покровська церква отримала статус парафіяльної. Через рік інтер'єр церкви прикрасив новий розпис її стін. У 1887 р. в храмі встановлено новий іконостас, який зберігся до наших днів [5, с. 104]. 12 травня 1896 р. в кварталі, де знаходилася Покровська церква, сталася велика пожежа, однак храм вдалося врятувати від вогню.

Монастир бернардинів, заснований в XVII ст. у Луцьку діяв до 30-х років XIX ст., коли спеціальним рішенням російського імператора було припинено його діяльність. В середині XIX ст. монастирські будівлі були віддані в розпорядження однієї з військових частин, що базувались на території Луцька. У 1880 р. приміщення католицького монастиря Бернардинів було пристосовано під православний собор завдяки сприянню братства. Для даних цілей уряд виділив 30 тис. крб., віруючі зібрали ще 270 тис. крб. і в 1877-1879 рр. були проведені будівельні роботи за проектом архітектора К. Раструханова. В процесі перебудови основну будівлю монастирського комплексу – костел прикрасили новими, необхідними для православного храму архітектурними елементами. Соборна церква була урочисто посвячена архієпископом Дмитром 16 вересня 1880 р. в ім'я Св. Трійці. За наказом імператора Олександра III в дарунок було видано мідь на дзвін.

У Луцьку нараховувалась велика кількість монастирів різних католицьких чернечих орденів. У XIX ст. значна частина з них перебудовувалась або закривалась. Повна реконструкція проводилась в єзуїтському комплексі Св. Петра і Павла, що змінила стиль будівлі.

Від пожежі в травні 1845 р. постраждав монастир Бригіток, заснований в XVII ст. Пожежа розпочалась із загорання сажі в комині монастирської кухні і швидко перекинулася на келійний корпус. Луцькі міщани готові були прийти на допомогу, однак монашки не допустили їх в свою обитель. Незабаром вогонь вирував по всій острівній частині Луцька. У пожежі, від якої постраждало все місто, влада звинуватила монахинь бригіток. Тому для компенсації матеріальних збитків у Луцького конвенту було забрано всі його фондуші і маєтки. Пізніше законниць переселили до Дубна, а монастирські будівлі перейшли у власність міста. Головний корпус було пристосовано під поліцейську управу, там же розмістилась пошта, а в келійному корпусі влаштували квартири для російських чиновників. Більша ж частина стояла пустою [6, с. 34].

Починаючи з 1890 р. споруда монастиря Бригіток зазнала істотних змін: знищується фасадний декор, зводиться третій поверх, будівля пристосовується під Луцьку окружну в'язницю.

Монастир Тринітаріїв, заснований в Луцьку на початку XVIII ст. зазнав основних змін у 1869 р. Тоді був повністю розібраний костел і коридор, що з'єднував його з приміщеннями келій. При цьому понизили дах монастиря, переробили центральний фасад у стилі класицизму.

Монастир Домініканців, який існував у місті з кінця XIV ст., нищили пожежі 1803 і 1845 років. Після пожежі 1845 р. його вже не відбудовували, а в 1847 р. келії пристосували під військовий госпіталь. Пожежею 1845 р. був знищений і костел кармелітів (луцький кармелітський чоловічий монастир). З 1829 по 1864 рр. в Луцьку існував монастир Шариток і знаходився в спорудах, які зводились римо-католицькою кафедрою з XV ст. Головне призначення монастиря – притулок для хворих і немічних.

За церквою Св. Покрови, над Стиром знаходилась Вірменська церква Св. Стефана, що походила з XVI ст. Із багатьох вірмен, що прибули в Луцьк ще в XVI ст., у 1820 р. вже не було жодного чоловіка. Тоді їх церкву російський уряд забрав під військові склади. А після пожежі у 1845 р. її вже не відбудовували. Голі мури були власністю єврея Кришталіка, а потім – луцького магістрату [4, с. 34].

Друга половина XIX ст. позначена тотальним поверненням до православ'я, відтак будуються нові храми. Будівництво нових культових споруд пов'язане з діяльністю в Луцьку відродженого у 1871 р. братства. У 1893 р. на місці існування церкви Св. Параскеви на міській П'ятницькій площі було споруджено каплицю Св. Параскеви-П'ятниці. Наступного року братчики приступили до будівництва церкви-каплички в сквері навпроти окружного суду, де до XVI ст. були православні храми Михайлівський і Воскресіння Господнього. За сприяння міської Думи церкву-капличку Іверської Богоматері було збудовано з дерева, обнесено металевою огорожею і освячено 27 травня 1894 р. За своєю архітектурою вона нагадувала давні волинські храми. В жовтні 1895 р. було збудовано і освячено храм Чесного Хреста в Теремно. У XIX ст. в Луцьку діяли також Свято-Преображенський храм та церква Св. Пантелеймона, засновані наприкінці XVIII ст.

Висновки. На 60-ті роки XIX ст. припадає спроба зробити забудову Луцька не хаотичною, а плановою. Саме у цей час розроблений генеральний план Луцька, затверджений 1869 р. В проекті передбачалась забудова нинішніх вулиць Лесі Українки, проспекту Волі, Шопена та ін. Комунікаційну і культову архітектуру в межах Луцька цього періоду показує ще попередній план 1795 р. Про значне розширення і переміщення загальноміського центру свідчить проєкційний план 1807 р. Спрямованість нових вулиць визначалась рельєфом місцевості у напрямку до

Бернардинського монастиря. Тоді було збудовано декілька мостів, які з'єднали старий район міста з новим. Головними вулицями стали Троїцька, Широка, Караїмська; Ринковий майдан та вулиця Ринкова склали адміністративно-громадський і ремісничий центри міста. Питанням благоустрою міста стали надавати більшого значення після 1881 р., коли почала функціонувати міська дума. Але корінних змін не відбулось.

Список використаних джерел:

1. Левицкий О.И. История одного древнего волынского храма / О.И. Левицкий // Киевская старина. – Т.LXXX. – 1903. – январь. – С.82-83.
2. Батюшков П.Н. Вольны. Исторические судьбы Юго-Западного края / П.Н. Батюшков. – СПб., 1888.
3. Орда Л. Краткий исторический очерк г. Луцка и памятники старины, поныне в нем сохранившиеся / Л. Орда. – Луцк, 1897.
4. Маслов Л. Архитектура старого Луцка / Л. Маслов. – Львів, 1939.
5. Колосок Б.В., Метельницький Р.Г. Луцьк: архітектурно-історичний нарис / Б.В. Колосок, Р.Г. Метельницький. – К, 1990.
6. Сайчук Б. Кляштор Св. Бригіти в Луцьку / Б. Сайчук // Народна трибуна. – 1992. – № 35. – С.4.
7. Троневиц П. Луцький замок / П. Троневиц. – Луцьк, 1998.
8. Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани міста. Історико-краєзнавчий довідник / В. Пясецький, Ф. Мандзюк. – Луцьк, 2005.
9. Михайлюк О.Г., Кічий І.В. Історія Луцька / О.Г. Михайлюк, І.В. Кічий. – Львів, 1991.
10. Ворон В.О. Луцьк. Силуети міста: Ілюстрований нарис / В.О. Ворон. – Львів, 1988.
11. Пахолок З.О., Хілько М.В. Історія церкви Іоанна Богослова в Луцьку / З.О. Пахолок // Роде наш красний... (Волинь у долях краян і людських документах). – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996.– Т.2.– С.159.
12. Прокопчук В.І., Прокопчук В.Є. Деякі історичні відомості про Хрестовоздвиженську братську церкву м. Луцька / В.І. Прокопчук, В.Є. Прокопчук // Минуле і сучасне Волині: краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. – Луцьк, 1992. – С.127.
13. Гаврилук О.Н. Сторінки історії Покровської церкви в Луцьку / О.Н. Гаврилук // Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.25. – Ч.1. – Житомир, 2002. – С. 100-101.